

**MAĞLARIN TƏLİMİ: TÜRK FƏLSƏFƏSİ, YOXSAX İRAN
FƏLSƏFƏSİ**
THE TEACHING OF THE MOBADS: TURKISH PHILOSOPHY OR
THE PHILOSOPHY OF IRAN

F.Q.ƏLƏKBƏRLİ**

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, qədim Türk fəlsəfəsinin əsil mahiyyətini aşkara çıxarmağın yollarından biri də Turan Midiyası dövründə mövcud olmuş Qamların fəlsəfəsindən, yəni Maqlar təlimindən keçir. Şübhə etmirik ki, Maqların təlimi qədim Türk fəlsəfəsinin müdrikləri olan Qamların adıyla bağlıdır. Əslində Qamlar türklərdə bir müddət həm Kağan/Xaqan həm də dini rəhbər olaraq Qam funksiyasını icra ediblər. Çox güman ki, onların adlarını soldan sağa ya da sağdan sola oxuyanlar uyğun olaraq Qam və Maq adlandırılıblar. Maqlar fəlsəfəsinin İran mədəniyyətinə aid edilməsi də məqalədə təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Maqlar/Mağlar, Qamlar/Ğamlar, Şaman, Türk fəlsəfəsi, İran fəlsəfəsi, Zərdüştlük.

Summary

This article informs that one of the main ways to uncover the true essence of ancient Turkish philosophy is the study of philosophy of kullans or the teaching of mobads, during the existence of the Turanian Media (region). We do not doubt that the teaching of mobads is related to the teachings of kullans, ancestors and wise men of ancient Turkish philosophy. In fact, the kullans among the Turks was the Kagan, as well as religious leaders for a while. Most likely, reading their names from left to right or from right to left, according to kullans called them mobads. The article also analyzes the problem of linking the philosophy of magicians to Iranian culture.

Key words: Mobad, kullans, shaman, Turkish philosophy, Iranian philosophy, Zoroastrianism.

Turan İmperiyasının dövründə daha çox Qam/Ğam kimi tanınan türk bilgələrinin Midiya dövründə Maq/Mağ kimi adlandırılmasına səbəb digər xalqlarla (Samidilli, İrandilli) qaynayıb qarışma ola bilər. Q.Ə.Qeybullayev yazır ki, Midiyanın türk mənşəli etnosu maqlarla qamlar arasında həm soykök, həm də dini-fəlsəfi dünyagörüşü bağlılığı var: «Maqlar həm Maday

---

* Dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu, aparıcı elmi işçi. Bakı, Azərbaycan. faikalekperov@mail.ru

* Assistant professor, Doctor of philosophy, Senior Fellow at the Institute of Philosophy ANAS, Baku, Azerbaijan, faikalekperov@mail.ru

dövlətinin tərkibində (e.ə. 625-550-ci illər), həm fars Əhəmənilər dövlətinin (e.ə. 550-331-ci illər) vaxtlarında dini görüşlərin icraçıları-şamanları idilər. Antik müəlliflər maqları yozucu, öncədən xəbər verən, dini ayinlərin qoruyucuları kimi səciyyələndirirlər. Baykalətrafi və Amurətrafi Altay-türk mənşəli tunqusların xalq rəvayətlərində isə uzaq keçmişdə «Manqa» adlı şaman xalqının mövcudluğu qeyd olunur və deyilir ki, tunqusların şamanlarında bu xalqın adamlarının ruhları yaşayır. Biz hesab edirik ki, həmin rəvayətlərdəki «Manqa» etnik adı ilə Manna (əslə Manqa) etnonimi bəlkə də eyni mənşəyə malikdir» [1, 59].

Şübhəsiz, burada qeyd olunan şamanlar isə məhz qamlar idilər. Artıq Midiyaya qədər Qamlar/Ğamlar Turan İmperiyalarında müdriklik funksiyasını daşdığı üçün, onların özünəməxsus bir yer tutmaları təbii idi. Yəni Midiyaya qədər də Qamlar/Ğamlar türklər arasında bilginlər kimi müstəsna yerə malik idilər. Məhz bu statuslarına görə də, Qamlar/Maqlar ayrıca bir Türk boyu kimi tanınmışlar. Turan (Saka-İşquz) İmperiyası dövründə daha çox Q(k)amlar kimi tanınan bu Türk boyu, Turan Midiyası dövründə isə Qamla yanaşı, Mağ adıyla da məşhurlaşmışdır. Bəzi müəlliflərin yazması ki, Midiyanın idarəçiliyində mağlar mühüm rol oynamışlar, əslində Qamlar əvvəllərdə Türk dövlətlərində yüksək vəzifə almışdılar. Yəni Mağların Türk dövlətçiliyində yüksək vəzifələr tutması Midiyayla başlamamışdır.

Bu anlamda Turan Midiyası dövründə də fəlsəfə, din və mədəniyyətin əsas daşıyıcıları Oğuz və Turanlı maqlar /qamların olduğuna inanırıq. Çox yazıqlar olsun ki, Kutı, Turukki və Manna türklərinin qohum etnoslar olan İşquz və Turan Midiyası qamlarının/maqlarının əsərləri ya məhv edilmiş, ya Zərdüşt kimi İran/Arian mütəfəkkirləri tərəfindən dəyişdirilərək yeni mənə kəsb etmişdir. Bir sözlə, Turanlılar iranlılarla təmasda olmamışdan öncə, onların fəlsəfi, dini və mədəni həyatı farsların/iranlılarında xeyli dərəcədə fərqli olmuşdur. Bunu, Turanlıların Qam/Maq fəlsəfəsinə (Tanrıçılığa) zidd yeni din yaratmaq istəyənin Zərdüştə və onun tərəfdarlarına açıq şəkildə düşmən münasibəti ortaya qoyur. Bu anlamda Turan Midiyasında fəlsəfi, dini və mədəni həyatın öncüllərinin Qamlar/Maqların olması, yalnız Turan/İşquz və Turan-Midiya imperiyalarının süqutundan sonra onların yerini iranlıların zərdüştü kahinlərin tutması qənaətindəyik. Başqa sözlə, İşquz, Midiya Maqları/Qamları Əhəmənilər dövründən sonra “İran maqları”na çevrilmişlər.

Əsas odur ki, Maqların/Qamların təliminin Zərdüştlükdən qədimliyini, eyni zamanda Zərdüştliyin ortaya çıxmasında Maqların mühüm rol oynamasını bir çox alimlər qəbul edirlər. Başqa sözlə, çoxluq qəbul edir

ki, Mağlar təlimi, yəni Qamların fəlsəfəsi Zərdüştlükdən çox öncə mövcud olmuş və Ön Asiyanın aparıcı dini-fəlsəfi təlimlərindən biri olmuşdur [2, 53]. Bu isə o deməkdir ki, Ön Asiyaya gəlmə olan iranlılar/aryanlar Mağlaqın/Qamların təsiri altında yeni din, yəni zərdüştlüyü/atəşpərəstliyi yaratmışlar. Şübhəsiz, onlar zərdüştlüyü yaradarkən də Mağlar təlimindən faydalanmaqla yanaşı, onu tamamilə təhrif etmişlər. Məhz indiki tədqiqatçıların çoxu da Türklər/Turanlılara aid əsil Mağlar/Qamlar təlimini deyil, sonralar İranlılar/Aryanlar tərəfindən mahiyyəti və mənası xeyli dərəcədə təhrif olunmuş Mağlar təlimini önə çəkirlər. Şübhəsiz, Turan İmperiyaları olan Saka-İşquz və Midiya-Mada dövründəki Mağlar/Qamlar təlimiylə, Əhəmənilər dövründəki Mağlar təlimi arasında yerlə göy arasında fərq vardır. Hər halda Mağlar təlimində Zərdüştlüklə üst-üstə düşməyən, kifayət qədər fərqli olan məsələlər var. Məsələn, Mağların od, su, hava və torpağa münasibətiylə, Zərdüştilərin münasibəti tamamilə fərqlidir. Çoxcildlik «Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi»nin 1-ci cildində S.Rzaquluzadə «mağların təlimi»ndən bəhs edərkən yazır ki, Azərbaycan xalqının əcdadlarından olan midiyalıların kahin tayfası olan mağlar təbiət hadisələri qarşısında səcdə edir, günəşi, ayı, dənizi, odu, suyu, torpağı, havanı ilahiləşdirir və bunlar arasında birinciliyi oda verirdilər: «Mənbələr xəbər verir ki, «mağlar... tanrıların mahiyyəti və mənşəyi haqqında fikirlər söyləyirdilər», «... onların fikrincə, tanrıların başlanğıcı vardır». Mağlar tanrılar haqqında mövcud olan mifoloji antropoloji təsəvvürlərə qarşı çıxırdılar» [3, 29]. Bu müəllifə görə, qədim Azərbaycanda geniş yayılmış və min illərlə qorunub saxlanmış əsas kultlar od və su kultu olmuşdur ki, bu kultlara qədim midiyalıları, o cümlədən mağlar tapınmışlar [3, 23-24].

Fikrimizcə, Midiya kahinlərinin təliminin hansı xalqın dünyagörüşünə aid olması ilə bağlı əsas ziddiyyət də, «mağlar təlimi» ilə zərdüştilik arasındakı ziddiyyətlərin göstərilməməsindən, xüsusilə mağlara aid oda sitayişlə zərdüştilərin atəşpərəstliyinin bir-birindən fərqləndirilməməsindən irəli gəlmişdir. Bu anlamda midiyalıların totemlərə sitayiş etməsi, bununla bağlı ibadətgahların olması, torpağı, odu, suyu müqqədəs sayması, eləcə də «Midiya cəmiyyəti ərazisində ideologiyanın bir növü olan sehr, cadu»nun geniş yayılması barədə məlumatlar verən Yusif Səfərov daha sonra yazır: «Midiya ərazisində yaşayan etnoslar İran dilli tayfaların buraya gəlib məskunlaşmasından xeyli əvvəl oda sitayiş etməyə başlamışlar» [4, 100-101]. Deməli, Yusif Səfərov bir tərəfdən mağların təlimi ilə zərdüştilik, mazdaizm arasında yaxınlıq olduğunu söyləsə də [4, 105], başqa tərəfdən etiraf edir ki, oda farslardan əvvəl sitayiş edən midiyalıların (mağların) dini inancları ilə farsdilli tayfaların dini inancları fərqli məkanlarda, fərqli

dünyagörüşlər əsasında yaranmış və formalaşmışdır.

Midiyanın Maqlar təlimi və İran atəşpərəstliyində oda olan fərqli münasibətlərdən bəhs edən Yusif Yusifov da, qədim fars dilində tərtib olunmuş «Avesta» dini kitabında əks olunmuş zərdüştilikdəki atəşpərəstliklə, Maqların təlimindəki oda pərəsətişi fərqləndirmiş, hər iki cərəyanın müstəqil din sahələri kimi meydana gəldiyini iddia etmişdir. Yusif Yusifov xatırladırdı ki, Midiya dövründə oda xüsusi dəyər verən Maqlarla, sonralar ortaya çıxmış zərdüştilər tamamilə fərqli dünyagörüşə, fəlsəfi mahiyyətə malik olmuşlar. Onun fikrinə görə, Əhəmənilər dövründə isə artıq oda xidmət edən zərdüşət kahinləri Maq yox, Atravan-od saxlayan adını daşıyırlarmış: «Hər iki məfhumun İran dilləri əsasında izah edilməsinə baxmayaraq atəşpərəstlər müxtəlif etnoslara mənsub olmuşlar» [5, 166]. Yəni, 4 ünsürdən od, su, hava və torpağa xüsusi inamları olan Maqlar Turanlı olduqları halda, həmin ünsürlər arasında yalnız odu ilahiləşdirən zərdüştilər İrənlilər olmuşlar. Deməli, irənlilər turanlılardan fərqli olaraq odu ilahiləşdirdikləri üçün də, zərdüştilik atəşpərəstlik kimi də tanınmışdır.

Ona görə də, farsdilli/irəndilli tayfaların dünyagörüşündəki atəşə sitayişlə (zərdüşti atəşpərəstliklə), türkdilli tayfaların dünyagörüşündə oda sitayışı (Maqlar arasındakı odpərəstliyi) bir-birindən fərqləndirməyi zəruri hesab edirik. Əslində Maqlar təlimi və Zərdüştiliyin həm də atəşpərəstlik kimi tanınmasında hər iki təlimdə oda sitayişin xüsusi yer tutması mühüm rol oynamışdır. Ancaq nədənsə bir çox müəlliflər Maqların təlimi ilə zərdüştilik də atəşə fərqli münasibətləri nəzərə almamışlar. Bircə, atəşpərəstliyin fəlsəfə və din tarixində Maqların təlimi kimi deyil, daha çox zərdüştiliyin sinonimi kimi verilməsi oda olan fərqli münasibətdən qaynaqlanmışdır. Başqa sözlə, Maqların oda olan sitayişinin Tanrının bir müqəddəs elementi kimi dəyərləndirildiyi halda, Zərdüştilərin onu ilahiləşdirməsi nəticəsində məhz maqlar deyil, zərdüştilər atəşpərəst kimi tanınmışlar.

Bu baxımdan Maqlarla Zərdüştilik arasındakı bu cür ziddiyyətləri və fərqləri nəzərə almadan Türklərin Maqlar təlimini təhrif edərək, irənlilərə bağlamaq daha sonra da Zərdüştizmə calamaq çox yanlışdır. Amma nəzərə alsaq ki, bunu edənlər İran/Ari kimliyi və Hind-Avropa mədəniyyətindən (Avropa mərkəzçilikdən) çıxış edirlər, bu anlamda Avropa və Rusiya tarixçilərinin Mağların təlimini zor-xoş irənlilərin mazdaizminə və zərdüştiliyə bağlamalarını, üstəlik guya, mağların e.ə. VII – e.ə. V əsrin axırı, IV əsrin əvvəlində zərdüştlüyü qəbul etmələrini ideoloji anlamda dəyərləndirmək lazımdır [6, 285]. Hər halda “Avropa mərkəzçilər”in Azərbaycandakı təmsilçilərindən İ.Əliyevin, S.Qasımovanın bir tərəfdən

Maqların təliminin Azərbaycan və İran ərazisində zərdüştilikdən fərqlənən ən qədim dinlər olduğunu göstərdiyi halda, digər tərəfdən də bu dini təlimlər bir çox cəhətlərinə (dualizm – xeyir və şər tanrıları, oda sitayiş.) görə ziddiyyət də təşkil etmirlər kimi, iddiaları doğru deyildir [7, 254-255]. İqrar Əliyevin Maqlar təlimini Zərdüştlüklə bağlamaq üçün irəli sürdüyü mənasız fikirləri, özəlliklə Maqların təlimini “Zurvanizm”lə əlaqələndirməsi, hətta Maqların fəlsəfəsindəki işıq və zülmətin mübarizəsinin buradan qaynaqlanmasını irəli sürməsi cəfəngiyyatdır [7, 255]. Bircə, xeyir və şər, işıq və zülmət arasında mübarizəni yalnız Zərdüştlük və onula bağlı dinlərlə əlaqələndirmək doğru deyildir. Bu cür ikili mübarizə bütün əski və sonrakı dinlərdə, hətta mifolojiyədə olmuşdur. Yəni ikili mübarizəni ancaq zərdüştlüklə bağlayaraq, Tanrıçılıq fəlsəfəsinin tərkib hissəsi olan Maqlar təlimini də onunla qohum etmək sırf ideoloji mahiyyətlidir. Bircə, bu cür düşüncələrin ilk qaynağı Tanrıçılıq fəlsəfəsidir.

Hazırda Tanrıçılıq fəlsəfəsinin varlığını gizli tutmaq üçün “Avropa mərkəzçilər” yazırlar ki, Midiya tayfalarından biri olan, dini mərasimləri həyata keçirən maqlar e.ə. VIII-VII əsrlərdə qədim İran «bütperəst» tanrılarına sitayiş edir və bu tanrıların şərəfinə himnlər qoşurdular. Maraqlıdır ki, onlar hansı faktlarla sübut etmişdir ki, maqlar Turanın deyil, məhz İranın «bütperəst» tanrılarına sitayiş edirmişlər!? Yəni bu “İran” hardan çıxdı ki, onun bütperəst alahları da var olmuş olsun! Bir də ki, adətən şimal xalqları arasında ən çox qəsdli olaraq «bütperəst» kimi turanlıların-türklərin olduğu qeyd olunur. Deməli, maqların «bütperəst» tanrılara inanmaları farsdilli etnoslarla deyil, məhz türklərlə bağlı ola bilərdi. “Avropa mərkəzçilər”dən Sara Qasımovanın daha sonra yazması ki, Əhəmənilər dövlətində də peşəkar kahin olan məcusların çoxunu midiyalılar təşkil edirdilər, lakin onların arasında farsların da olduğu məlumdur, deməli Turan Midiyasının maqlarının dininin «ilkin zərdüştiliyi Mazda və başqa ümumiran tanrılarına sitayişə uyğunlaşdırılmış (yalnız dini terminologiyada bəzi ixtilaf qalmışdı) zərdüştiliyə qarşı qoymaq üçün kifayət qədər əsas yoxdur» [8, 105], fikri kökündən yanlışdır. Turan Midiyasının maqları Turan Tanrısına sitayiş etdikləri halda, İran Əhəməniləri “İran”ın bütperəst tanrılarına tapınırdılar.

Fikrimizcə, «maqların təlimi»nin zərdüştiliyə aid olmadığını ortaya qoymaq üçün kifayət qədər ciddi əsaslar vardır. *Birincisi*, «maqların təlimi» zərdüştilikdən əvvəl yaranıb və farsdilli etnosların bu prosesdə, çox böyük ehtimalla heç bir rolu olmamışdır. *İkincisi*, S.Qasımova özü də etiraf edir ki, yalnız zərdüştilik meydana çıxdıqdan sonra «maqların təlimi»nə tapınmış farslara rast gəlinmişdir, «Avesta» isə sinkretik dünyagörüşdür. Bütün

bunlar bir daha sübut edir ki, «mağların təlimi»ndən istifadə edən farsdilli kahinlər, o cümlədən Zərdüşt yeni din yaratmışdır. Çox keçmir ki, Zərdüşt yeni dinini farsdilli Əhəmənilərin dövlət dini səviyyəsinə qaldırmağı bacarır və «mağların təlimi»nin mahiyyətini tamamilə dəyişdirir. Bununla da, zərdüştəqədərki «mağların təlimi» ilə zərdüştədən sonrakı «mağların təlimi» arasında böyük fərq yaranır. Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar sübut etməyə çalışırlar ki, Zərdüştün bu məsələdə heç bir rolu olmamış və əksinə Zərdüşt özü də, hətta türk olmuş, guya zərdüştüliyin, o cümlədən «Avesta»nın da mahiyyətini farslar təhrif etmişlər. Fikrimizcə, bütün bunlar, yəni Mağların təliminin mahiyyətinin, məzmununun təhrif olunması və bu dini-fəlsəfi təlimin əvvəlcə guya, zərdüştüliyə xidmət etməsi, daha sonra atəşpərəstlik kimi tanınması məhz ilk növbədə Zərdüştün özünün iştirakı ilə baş vermiş, hətta o, bu məsələdə «yenilikçi» rolunu oynamışdır. Belə olmasaydı Zərdüştü hind-farsdilli etnoslar bu qədər doğma şəxsiyyət kimi qəbul edib, onun yaratdığı dini isə rəsmi dövlət dini kimi qəbul etməzdilər. Hətta fərz etsək ki, vətəni Azərbaycan, milliyyəti türk olan Zərdüşt «mağların təlimi»ndə islahatlar aparmışdırsa da, bütün hallarda bu ilk növbədə, farsdilli etnosların dünyagörüşünə və siyasi maraqlarına uyğun olmuşdur. Əks təqdirdə farsların Zərdüştə canyananlıığı və onun dinini dövlət dini kimi qəbul etmələrinə başqa səbəb ola bilməzdi.

Hər halda zərdüştülikdə sehr, cadu, ovsun birmənalı şəkildə pisləndiyi halda, Mağların təlimində bu cür ayinlərdən istifadə olunduğu haqqında məlumatlar var. Hətta mağların adı belə, bir çox halda «magiya» sözü ilə əlaqələndirilir. Əgər mağların əməlləri (sehr, cadu və s.) zərdüştülikdə («Avesta»da) pislənir və Əhrimənin işləri kimi verilsə, onda belə nəticə çıxarmaq olar ki, midiyalılar turanlı olmuşlar. Çünki «Avesta»ya görə, Əhrimənə, Devlərə tapınaraq sehirə inanan xalq turanlılar idilər. Yəni “Avropa mərkəzçilər”in Mağların təlimini farsdilli etnoslarla bağladıkları halda, bu təlimə aid bir çox keyfiyyətlərin zərdüştülikdə pislənməsi və turanlıların adına çıxılması hər şeyi ortaya qoyur.

Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, “Avropa mərkəzçilər”in mağlarla zərdüştüliyi eyniləşdirib İran mədəniyyətinə aid etmələri yanlış olduğu qədər, bəzi türk araşdırmaçıların da mağlarla zərdüştülik arasında oxşarlıq “tapıb” hər ikisini Türk mədəniyyətinə daxil etmələri də doğru deyildir. Başqa sözlə, haqlı olaraq Mağlar təlimini iranlılara, İran mədəniyyətinə aid etməyən Türk araşdırmaçıların, ancaq daha sonra zərdüştüliyi Mağlar təliminin davamı hesab etmələrini isə yanlış hesab edirik. Sadəcə, Əhəmənilər dövründə Mağlar təlimi irançı zərdüştülər tərəfindən elə bir şəkildə təhrif olunaraq məniümsənilmişdir ki, indi onları

biri-birindən ayırmaq çox çətinidir. Məhz Maqlar təliminin zərdüştilər tərəfindən təhrifli şəkildə mənimsənilməsinin nəticəsidir ki, bəzi tədqiqatçıların fikirlərinə görə «Maqların təlimi» və zərdüştilik Azərbaycan türk xalqının sitayiş etdiyi dinlər olmuşlar. Hələ, XIX əsrdə tanınmış şərqşünas alim Mirzə Kazım bəy yazırdı ki, Azərbaycanda doğulan Zərdüştdən Midiyalı olmuş, Midiya dövründə ana dilində «Avesta»nı yazmış və midiyalı maqlara məxsus atəşpərəstlik, o cümlədən Zərdüştdən dini də Azərbaycan xalqına məxsus olmuşdur [9]. Bu kimi yanlış fikirləri mənimsəyən Yusif Vəzir Çəmənəminli də iddia edirdi ki, maqların təlimi və zərdüştilik Midiya dövründə meydana çıxmış, bu təlimlərin əsas ideoloqları da muğlar, yəni maqlar olmuşlar; Zərdüştdən Aranda muğlar arasında dünyaya gəlmiş, «Avesta» və atəşpərəstlik də Azərbaycanda yaranmışdır. Bütün bu mədəniyyəti və fəlsəfəni sonralar Midiyanı süquta uğradan farslar mənimsəmiş və təhrif etmişlər [10, 314-315].

Beləliklə, çar Rusiyası dövründən başlayaraq dolaşdırılan Maqlar təlimi və Zərdüştlük eyniliyi məsələsi, günümüzədək davam etməkdədir. Hər halda çağdaş dövrdə Maqların təlimin iranlılara aid olmaması məsələsində doğru yol tutan Ağayar Şükürovün tək yanlışlığı maqlarla zərdüştiliyi eyniləşdirməsidir. Halbuki, o, özü də əvvəlcə açıq şəkildə yazır ki, maqların Azərbaycandan – qədim Midiyadan olması, eyni zamanda zərdüştlükdən öncə mövcudluğu barədə qədim yunanların çox sanballı əsərləri olsa da, «XX əsr tədqiqatçılarının maqları daha çox İranla əlaqələndirməsi adama qəribə gəlir» [11, 153-155]. Bir sözlə, bir tərəfdən «Maqların təlimi»nin zərdüştlükdən qədim olmasından bəhs edən, maqları Şərqi İran-Azərbaycan dünyasının ilk filosofları hesab edən Şükürov digər tərəfdən yazır: «Birincisi, atəşpərəstlik, o da sitayiş ən qədim dövrlərdən Azərbaycan xalqının həm dini, həm də dünyagörüşü olmuşdur. İkincisi, atəşpərəstliyi yaradan xalqın Azərbaycanda yaşaması, indiki Muğan düzünün onların xatirəsi olması, maqların bu dinin yaradılmasında həlledici rol oynaması hələ sübut edilməlidir. Bunun üçün kifayət qədər dəlil və imkan vardır. Üçüncüsü, baş maq, birinci maq «Avesta»nın və atəşpərəstlik dininin yaradıcısı olan Zərdüştdən Azərbaycandan, bir sıra mənbələrdə isə milliyyətə türk olması haqqında (son illərdə bu fikir daha tez-tez işlədilir) sübutun mövcudluğu bu iddianı daha da dəqiqləşdirməyi tələb edir» [12, 21]. Hər halda, əgər Maqlar/Qamlar zərdüştdən öncə mövcud olublarsa, o zaman Zərdüştdən birinci maq, baş maq adlandırılması məntiqsizlikdir.

Bütün bu dolaşıqlara səbəb antik yunan müəllifləri olmuşdur. Belə ki, ilk yunan alimləri, o cümlədən Herodot maqların adət-ənənələrinin parsarlardan köklü surətdə fərqli olduğunu bildirərək, onları həm Midiya

tayfalarından biri, həm də kahinlər kimi təqdim etmişdir. Bu fikiri irəli sürən yunan müəllifləri m.ö. VII-V əsrlərdə yaşamışlar ki, o dövrlərdə maqların farslardan tamamilə fərqli olmasına heç kəs şübhə etmirdi. Ancaq sonralar başqa antik yunan müəllifləri yanlış olaraq maqları farsdilli xalqların kahinləri, hətta zərdüştilər adlandırılıblar. Məsələn, m.ö. III əsrdə yaşamış Laertli Diogen yazır ki, parslardan olan maqlar bütün vaxtlarını tanrı ibadətində, dua oxumaqda keçirir və tanrının yalnız onları eşitdiyinə inanırdılar. Maqlar tanrıların meydana gəlməsi və mahiyyəti haqqında müzakirələr keçirir, od, su və torpağı tanır hesab edirdilər. Maqlar tanrıların təsvir edilməsini, o cümlədən onların kişi və qadın cinslərinə ayrılmasına qarşı çıxırdılar: «Maqlar fala baxmaqla gələcəkdən xəbər vermək qabiliyyətinə malik olduqlarına görə tanrıların onların gözlərinə göründüyünü göstərir, sübut etməyə çalışırdılar ki, hava görünən şeylərlə doludur və iti gözlər üçün onları görmək o qədər də çətin deyildir» [13, 161]. Şübhəsiz, D.Laertlinin burada bəhs etdiyi maqlar artıq, Tanrıçı qamlar deyil, atəşpərəst zərdüşti “maq”lar idilər. Eyni düşüncəni, Aristoteldə də görürük ki, maqları Misir kahinlərindən daha qədim hesab etməklə yanaşı, onun mahiyyətində: 1) Xeyir (Zevs və Hürmüzd); 2) Şər (Aid və Əhrimən) qüvvələrinin olduğunu yazmışdır. Bunun nəticəsi olaraq da, İslam dini yayıldığı dövrdən başlayaraq orta əsr Şərqi ədəbiyyatında maq artıq «atəşpərəst», «Zərdüşti dininin tərəfdarı», məcusi kimi başa düşülmüşdür [11, 154].

Maqlar təlimiylə bağlı fikirləri ümumiləşdirərək, belə qənaətə gəlmək olar ki, türklər odu heç vaxt Tanrı saymadıqları, insanın ruhunun oddan yaranmadığı qənaətində olduqları halda, zərdüşti farslar odu həm Tanrı adlandırmış, həm də ruhun ilahi odla birləşməsi fikrini irəli sürmüşlər. Qədim türklərin şamanizm və tanrıçılıq təlimlərində animizm, eləcə də təbiət ünsürlərinə, xüsusilə də oda olan münasibət bizə deməyə əsas verir ki, onlar bu məsələlərə hind-fars mənşəli etnoslardan tamamilə fərqli yöndən yanaşılıblar. Ə.Hüseynzadənin də qeyd etdiyi kimi, bu gün türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin Yaz bayramında təbiət ünsürləri (od, su, torpaq və hava) ilə bağlı keçirdiyi mərasimlərin kökü, mənşəyi zərdüştiliyə deyil, şamanizm/qamlığa gedib çıxır [14, .55]. Məsələn, qədim türklərin dünyagörüşündə, o cümlədən qamlıqda/maqlarda oda, ocağa tapınma ayrıca yer tutsa da, bu ilahi xarakter daşımamışdır. Sadəcə olaraq, ocaq ruhu (evin, otağın ortasında yanan ocağın ruhu) od anası və od atası kimi ifadə olunmuşdur. Qam fəlsəfəsinə görə, od tanrısı ocaq ruhunun sahibidir [15, 52]. B.Ögəl doğru qeyd edir ki, Qamların fəlsəfəsində və Tanrıçılıqdakı «od tanrısı» ilə zərdüştilərin «od tanrısı» eyni mənanı ifadə etmir. Belə ki,

türklərə görə, hər bir ocağın ayrıca sahibi və qoruyucusu var, bütün ocaqları tək ruh və tək od tanrısı təmsil etmir. Dədə Qorquda görə də, ocağın ruhu sitayiş edilən bir Tanrı deyildir [16, 496].

Ocaq sözündən yaranan otaq anlayışı həm evin, həm də ocağın ruhudur. Bu mənada türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri indinin özündə də ocaq ruhuna – ocağa suyun tökülməsini günah sayırlar. Çünki ocaq ruhunu söndürmək, eyni zamanda evin, otağın ruhunun söndürülməsi, yəni ailənin dağıla biləcəyi deməkdir. Deməli, bu zaman ocağa su tökməyin günah olması anlayışı odun müqəddəsliyi ilə bağlı deyildir. Burada vacib olan evini, ailəsini ocaq kimi başa düşən türklərin onun dağılmasını əngəlləməkdir. Bir sözlə, türklər odu deyil, ocaq-ailə ruhunu, ailə bütövlüyünü müqəddəs saymışlar və indi də belədir. Bu baxımdan, bu günün özündə də Azərbaycan türklərinin Yaz bayramında (Növrüz) fiziki və mənəvi mənada bədən və ruhlarını pisliklərdən, çirkablardan, xəstəliklərdən təmizləmək üçün tonqal qalayıb onun üstündən tullanmaları da, onların oda hansı münasibət bəsləmələrini bir daha ortaya qoyur. Deməli, qədim türklərin də odpərəstliyi insan ruhunun təmizlənməsindən, odun isə çirkabı təmizləməsindən və sairədən qaynaqlanmışdır. Halbuki zərdüştilikdə və atəşpərəstlikdə nəinki belə adətlər olmuş, hətta onların kahinləri atəşgah məbədinə yaxınlaşarkən nəfəsləri ilə, müqəddəs sandıqları odu murdarlamamaq üçün ağızlarını xüsusi örtüklərlə bağlamışlar. Lev Qumilyov da qeyd edir ki, od kultunun yalnız zərdüştiliklə əlaqəsi, haqqındakı ehtimallar həqiqətdən uzaqdır. O yazır: «İranda möbüdan-möbüd müqəddəs oda yaxınlaşarkən sifətinə örtük taxırdı ki, nəfəsi ilə odu murdarlamasın, türklərdə isə od vasitəsi ilə bəd ruhları, yəni dünyadakı ən şər qüvvələri qorxudurdular. Məsələn burasındadır ki, İranda od dini sitayiş obyektini, türk tayfalarında isə magiya vasitəsi idi, yəni əslində onların arasında heç bir oxşarlıq müşahidə olunmurdu» [17, 103]. Deməli, qədim türklər «od haqqı» dedikdə, heç də farsdilli etnosların başa düşdüyü ilahi odu nəzərdə tutmayıblar. Türklər üçün od Tanrının, yaxud da ilk Türkün bir neməti idisə, farsdilli etnoslar üçün od hər şey idi.

Qeyd edək ki, türklər və farslar arasında oda, atəşpərəstliyə fərqli münasibət orta əsrlərdə də özünü büruzə vermişdir. Məsələn, Göytürklər dövründə türklər od, su, torpaq və havaya sayğı göstərməklə yanaşı, yeganə tək Tanrıdan (Göy Tanrı) başqa bir tanrıya sitayiş etməyiblər. Bu baxımdan Menqü Kağanın islam xəlifəsinin elçisinə söylədiyi sözlər maraqlıdır. Xaqan bildirir ki, türklər həmişə tək Tanrıya inanmış, sitayiş etmiş, Onun əmri ilə yaşamış və ölmüşdürlər: «Tanrı görünən və görünməyən hər şeyin xalığıdır. Tanrı sizlərə kitablar göndərdi, ancaq siz

onların yazdıqlarına əməl etmədiniz. Bizə də qeybi bildirən Kamlar verdi. Biz onların dediklərinə əməl edər və hüzur içində yaşayırıq» [18, 35]. Fikrimizcə, bütün bunlar Tanrıçılığın müəllifləri türk etnoslarla zərdüştilik və atəşpərəstliyin yaradıcıları farsdilli etnosların od və digər təbiət ünsürlərinə fərqli münasibətin ən bariz nümunəsidir. Ancaq zaman keçdikcə müxtəlif tayfaların, etnosların türksoylu tayfalarla qaynayıb-qarışması, dini-mədəni mübadilələr atəşpərəstliklə bağlı səhv fikirlərin, mülahizələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, ciddi araşdırmalar aparmadan zərdüştilikdə, mazdaizmdə oda olan münasibətlə şamanizmdə, tanrıçılıqda və «maqların təlimi»ndə oda olan münasibət eyniləşdirmək düzgün deyildir.

Maqlar təlimində zərdüştilikdən fərqli olaraq ikili mübarizə məsələsində də xəyalçılıq və qədərçiliyə yer yoxdur. Turani maqların təlimində ikili mübarizə vahid ruhdan törəyən dualizim olduğu halda, zərdüştlükdə hərəsi müstəqil qüvvələrdir. Deməli, təktanırlı dini inanc sistemi olan Maqlar təlimindən fərqli olaraq Zərdüştlükdə ikitanırlıq vardır. Bu baxımdan İ.Əliyevin yazması ki, maqlar odu, torpağı və suyu tanır hesab etdikləri halda, onlar tanrıların təsvirlərini tanımırdılar [7, 255], onun nə qədər ziddiyyətli mövqe tutması göz önündədir. Əgər Maqlar bir olan Tanrıya tapınırdılarsa, deməli onlar üçün ikili mübarizə Yer üzərində yaşayan insanlarla bağlı idi. Yəni Maqların Tanrısının yaratdığı dünyada İnsan daxilində İşıq və Zülmətin mübarizəsi gedirdi. Təbii ki, Turani Maqların inanc sistemindəki Tanrı İşığın yanında yer alır, Zülmət və digər mənflərə qarşı idi. Bu baxımdan Maqların təlimindəki tək Tanrıdan törəyən İşığın Ahur-Mazdaya, Zülmətin isə Anhra-Manyuya çevrilməsi Zərdüştizmin məhsuludur, bunu maqlarla bağlamaq doğru deyildir [7, 256]. Bu anlamda Zərdüştiliyin/Hind-Avropa mədəniyyətinin daşıyıcılarının Maqların təlimini saxtalaşdırması bir yana, üstəlik əski Türk mədəniyyətinin üzərindən cız çəkərək, hər şeyi İran, Hind-Avropa mədəniyyətinin adına yazması yolverilməzdir [7, 293]. Bu cür saxtakarlıqlarının elmləşməsinin nədəni Turan Midiyasının varlığının, Turan mədəniyyətinin görməzlikdən gəlinməsidir. Bir sözlə, Türk-Turan mədəniyyətinin varlığına göz yumulduğu bir zamanda İran, Hind-Avropa mədəniyyətinə qarşı ya alternativ qalmır, əgər alternativ ortaya da çıxarsa o zaman “naməlum” damğası vurulur.

Əski Azərbaycan ərazisindəki bütün mədəniyyətlərin ya “naməlum” qalmasının, ya da Hind-Avropa/İran mədəniyyətinin adına yazılmasının kökü Turan mədəniyyətinin Ural-Altay ya da Orta Asiyada axtarılmasıyla bağlıdır. Əlbəttə, oralarda da Tanrıçılıq fəlsəfəsi, Turan mədəniyyəti olmuşdur. Turan mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri də Azərbaycan

olmuşdur. Azərbaycan Turanın dini-fəlsəfi mərkəzi halında olduğu üçün Turanlı Tanrıçıların, Turanlı Maqların, Turanlı Qamların, Turanlı Maqlarla Qamlardan sonra Zərdüşti kahinlərin Əhəmənlər və Sasanlar dönmində buranı diqqət mərkəzində saxlaması təbiidir. Yəni Azərbaycanın din mərkəzinə çevrilməsi yerli Turanlılarla bağlı olmuş, sonralar bu ərazilərə köç etmiş Hind-İrandilli (Əhəmənlər, Sasanlar) zərdüşti kahinlər də həmin ənənəyə sadıq qalaraq Azərbaycana özəl münasibət bəsləmişlər. Zətən, bunu İrançı alimlər də yaxşı bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda *Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Bakı, Oğuz eli, 1998
2. *Azərbaycan tarixi*. Üç cildə. I cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1958
3. *История азербайджанской философии*, т.1. – Баку: ЭЛМ, 2002
4. Səfərov Yusif. *Qədim Azərbaycan: nə bilirik*. Bakı, Azərneşr, 1989
5. *Azərbaycan tarixi. Dərslük* (redaktorlar: Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifov). Bakı: Azərneşr, 1994
6. *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*. 10 cildə, VI cild. Bakı, Azərneşr, 1982
7. *Azərbaycan tarixi*. VII cild. I cild. Bakı, Elm, 2007
8. *Azərbaycan tarixi*. VII cild. II cild. Bakı, Elm, 2007
9. *Tataristan MDA*, f. 1186, iş 14, vərəq-24-36.
10. *Çəmənəminli Yusif Vəzir*. Əsərləri. 3 cildə. III cild. Bakı, «Avrasiya Press, 2005
11. Şükürov A. *Şərq fəlsəfəsi və filosofları*. Bakı, Elm, 2005
12. Şükürov A. *Mifologiya*. III kitab. B., Elm, 1996
13. Şükürov A. *Fəlsəfə*. Bakı, «Adiloğlu», 2002
14. Hüseyinzadə Ə. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
15. Seyidov M. *Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış*. Bakı, Gənclik, 1994
16. Ögel B. *Türk mitolojisi*. 2 c. Ankara, TTK, 1993
17. Qumilyov L. *Qədim türklər*. Bakı, Gənclik, 1993
18. Kösoğlu N. *Türk mədəniyyəti üzərinə düşüncələr*. İstanbul, Ötkən, 1991